

**P. GULYAMOV, R. QURBONNIYOZOV,
M. AVEZOV, N. SAIDOVA**

GEOGRAFIYA

TABIY GEOGRAFIYA BOSHLANG'ICH KURSI

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi
umumiy o'rta ta'lim maktablarining
5-sinfi uchun darslik sifatida tavsiya etgan

Qayta ishlangan va to'ldirilgan 5-nashri

TOSHKENT
«MITTI YULDUZ»
2020

UO'K: 91(075.3)+ 26.8ya72

KBK 26.8ya72

Gulyamov Pataxkamal Nasirovich.

G 35 «**Geografiya**» (Tabiiy geografiya boshlang'ich kursi): umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik /P.Gulyamov/ - Qayta ishlangan va to'ldirilgan 5-nashri.- T.: «MITTI YULDUZ», 2020. — 112 bet.

I. Gulyamov P.N.

ISBN 978-9943-64-87-0-8

UO'K: 91(075.3)+26.8ya72

KBK 26.8ya72

Mas'ul muharrirlar:

A. Nig'matov – geografiya fanlari doktori, professor;

M. Mirakmalov – geografiya fanlari nomzodi, dotsent.

Taqrizchilar:

R. Ibragimova – geografiya fanlari nomzodi, dotsent;

V. Fedorko – Toshkent shahar Olmazor tumanidagi 233-maktabning oliy toifali geografiya fani o'qituvchisi, geografiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD);

R. Abdiyev – Navoiy shahar 11-AFCHO'IMning oliy toifali geografiya fani o'qituvchisi, Xalq ta'limi a'lochisi;

R. Abdullayev – Jizzax viloyati Yangiobod tumanidagi 3-maktabning oliy toifali geografiya fani o'qituvchisi, Xalq ta'limi a'lochisi.

Respublika maqsadli kitob jamg'armasi mablag'lari hisobidan chop etildi.

SHARTLI BELGILAR:

— TAYANCH SO'Z VA TUSHUNCHALAR

— SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

— Darslik mavzulariga joylashtirilgan ushbu QR-kod belgilarini skaner qilish orqali mavzularga oid internet ma'lumotlaridan foydalanishingiz mumkin.

ISBN 978-9943-64-87-0-8

© P.Gulyamov va boshq., 2020-y.

© «MITTI YULDUZ», 2020-y.

DARSLIK BILAN QANDAY ISHLASH KERAK?

Siz bu yildan boshlab yangi fan – Geografiyani o‘rganasiz. Bizning buyuk bobokalonlarimiz geografiyani yaxshi bilishgan, shuning uchun ham ushbu fanga oid qimmatli va qiziqarli ma’lumotlarni yozib qoldirganlar.

Geografiyani yaxshi o‘rganish uchun sizda qo‘lingizdagi darslikdan tashqari, «Tabiiy geografiya boshlang‘ich kursi» atlas, yozuvsiz xarita hamda katak chiziqli daftar bo‘lishi zarur. Shuningdek, rangli qalamlar, chizg‘ich, o‘chirg‘ich, sirkul va ba’zi topshiriqlarni bajarish uchun kompas va globus ham kerak bo‘ladi. Paragraf oxirida berilgan topshiriqlarni bajarganingizda, savollarga javob berganingizda darslikdagi rasm va xaritalardan foydalanishni unutmang.

Matnning har bir qismini alohida o‘qib chiqib, mazmunini o‘z fikringiz bilan gapirib berishga harakat qiling. Terminlar, geografik nomlarni daftaringizga, albatta, yozib qo‘ying. Tayanch so‘z, tushuncha va geografik nomlarga alohida e’tibor bering.

Agar matnda geografik nomlar uchrab qolsa, uni tezda xaritadan topib, qayerdaligini bilib oling. Matn mazmunini tushunib, esda yaxshi saqlab qolishda xaritadagi mashqlar va yozuvsiz xaritani doimiy ravishda to‘ldirib borish katta yordam beradi.

Mamlakatimizda «**Tabiiy geografiya boshlang‘ich kursi**»dan **o‘quv atlas** nashr qilingan. Atlas ham darslik kitobingizga o‘xshab sermazmun va juda qiziqarli. Xaritalarning masshtabi va shartli belgilari berilgan. Ularni o‘rganib, xaritalar mazmunini bimalol bilib olish mumkin. QR–kod belgilarini skaner qilish orqali esa mavzularga oid internet ma’lumotlaridan foydalanishingiz mumkin.

Aziz o‘quvchilar, darslikni o‘rganishda sizlarga **Sayyoh** va **Laylakvoy** yordam berishadi.

Men **Sayyohman**. Butun dunyoni kezib chiqqanman, ko‘p narsani bilaman. Bolalar! Men bergan savol va topshiriqlarni qoldirmay hammasini bajaring. Shunda bilag‘on bo‘lasiz!

Men **Laylakvoyman**. Dunyo bo‘ylab uchaman. Sizlarga qiziqarli ma’lumotlarim bilan ko‘maklashaman.

I BOB. GEOGRAFIYA FANI VA UNING RIVOJLANISHI

1-§. KIRISH. GEOGRAFIYA NIMANI O'RGANADI?

Geografiya va uning tarmoqlari haqida tushuncha. Geografiya juda qadimgi fan. Qadimgi yunon olimi Eratosfen kitob yozib, uni «**Geografika**» deb atagan. Yunoncha «ge» – Yer, «grafo» – yozaman degan ma'noni bildiradi. Binobarin, «Geografiya» so'zi «Yerni tasvirlab yozaman», «Yerning tasviri» degan ma'nolarni anglatadi. Geografiya Yer yuzining tabiati, aholisi, uning xo'jaligini, insonning tabiatdan foydalanish va uni muhofaza qilish masalalarini o'rganadigan fandır. Geografiya bilan shug'ullanadigan kishilarni **geograflar** deb ataymiz.

Uzoq vaqtgacha geograflar Yer yuzi tabiatini, aholisi va mamlakatlarning xo'jaligini tasvirlab yozish bilan shug'ullanib kelishdi. Geograf-sayyohlar yangi yerlarni, dengiz va okeanlarni kashf qilishdi. Biroq Yer yuzini tasvirlash, sayyoramizning kattaligini aniqlash, xaritasini tuzish uchun bir necha ming yillar kerak bo'ldi.

Geografiya fani rivojlanib borgan sari unda ikkita asosiy yo'nalish: **tabiiy geografiya** va **ijtimoiy-iqtisodiy geografiya** vujudga keldi. Siz, 5-sinfda tabiiy geografiyaning juda muhim bo'limi — «Tabiiy geografiya boshlang'ich kursi»ni o'rganasiz.

Tabiiy geografiyani o'rganishning ahamiyati. Tabiiy geografiya Yer yuzi tabiatining holati, uning o'zgarishi, ro'y beradigan tabiiy hodisalarni, tabiatdan foydalanganda nimalarga e'tibor berish zarurligini o'rganadi. Shuning uchun Siz, aziz o'quvchilar, tabiiy geografiyani boshdanoq puxta o'rganishga harakat qiling.

Inson yashashi uchun zarur bo'lgan hamma narsani – havo va suvni, oziq-ovqat va foydali qazilmalarni tabiatdan oladi. U uy-joylar, zavodlar, shaharlar quradi, konlarni ochadi, g'alla, paxta va boshqa ekinlar ekadi, bog'lar barpo qiladi, chorva mollarini boqadi. Tabiat boyliklaridan unumli foydalanish, uni avaylab asrash uchun esa, albatta, geografiya fanini juda yaxshi bilish zarur.

Tabiiy geografiya Yer yuzi yoki uning biror joyi tabiatiga ta'rif berish bilan chegaralanmaydi. Tabiiy geografiya sayyoramiz

tabiatining nima uchun xilma-xil ekanligi sabablarini tushuntiradi. Masalan, cho'l zonalarida yog'ingarchilikning kam, tog'li hududlarda esa aksincha, ko'p bo'lishini; tog'lar ustida jazirama yozda ham qor erimasligini; ayrim joylarda yil bo'yi ob-havo bir xil – issiq bo'lishini; boshqa hududlarda esa to'rtta fasl aniq almashinib turishini tushuntirib beradi.

Shuningdek, tabiat «kambag'allashib» ketmasligi, ifloslanmasligi, yerlarni sho'r bosib, tuproq unumdorligi pasaymasligi, daryolar qurib qolmasligi uchun tabiatdan, uning boyliklaridan qanday foydalanish kerak, qanday ishlarni amalga oshirish zarur, degan savollarga ham javob beradi.

«Tabiiy geografiya boshlang'ich kursi»da nimalar o'rganiladi? Siz, Yer yuzi tabiatining asosiy umumiy qonuniyatlarini bilib olasiz, tabiatni, unda ro'y beruvchi hodisalarni eng oddiy kuzatish usullarini o'rganasiz.

«Tabiiy geografiya boshlang'ich kursi» Sizni 6-sinfda o'rganiladigan materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasini oson o'zlash-tirishga tayyorlab boradi.

Qo'lingizdagi ushbu darslik yettita bobdan iborat. Har bir bobdan muayyan bilimlarni egallaysiz. Geografik xaritalar bobini o'qib, globus va xaritada Yer yuzasining katta qismlari qanday qilib tasvirlanishini bilib olasiz va ulardan qanday foydalanish mumkin, degan savolga javob beradigan bo'lasiz.

Tayanch so'z va tushunchalar

Geografiya

Geograf

Tabiiy geografiya

Ijtimoiy-iqtisodiy geografiya

Tabiatni muhofaza qilish

Yer

1. «Geografiya» so'zining ma'nosini ayting.
2. Geografiya nimani o'rganadi?
3. Geografiya qanday yo'nalishlarga bo'linadi?
4. Tabiiy geografiya nimani o'rganadi?
5. Geografik bilimlarni o'rganish inson uchun nimaga kerak?

6. Ob-havo va tabiatning boshqa hodisalarini kuzatishni boshlang. Buning uchun «20.. - yil uchun ob-havoni kuzatish daftari»ni tuting. Daftarning birinchi betiga ob-havo hodisalarining shartli belgilarini chizib oling.

Ob-havo hodisalarining shartli belgilari

	Havo ochiq		Kuchli shamol		Bulduruq
	Havo bulut		Quyun		Do'l
	Havo yarim bulut		Tuman		Momaqaldiroq
	Havo ozgina bulut		Yomg'ir		To'p-to'p bulut
	Shabada		Qor		Qat-qat bulut
	O'rtacha shamol		Jala		Patsimon bulut

7. Daftarni ko'ndalangiga qo'yib, quyidagi jadvalni chizing. Shundan keyin har kuni ob-havoni kuzatib, jadvalni to'ldirib boring. Ma'lumot bo'lmasa, o'sha ustun ochiq qoladi.

Kun, sana	Soat	Havo harorati, °C hisobida		Havo bosimi, mm Hg hisobida	Shamol		Bulutlilik	Bulut turi	Yog'in turi	Tabiatdagi boshqa hodisalar
		Kuzatilgani	O'rtacha		yo'nalishi	tezligi				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
05.09	13:00	+28	—	718	Sh	—		—	—	—

2-§. GEOGRAFIK KASHFIYOTLAR VA HOZIRGI ZAMON GEOGRAFIYASI

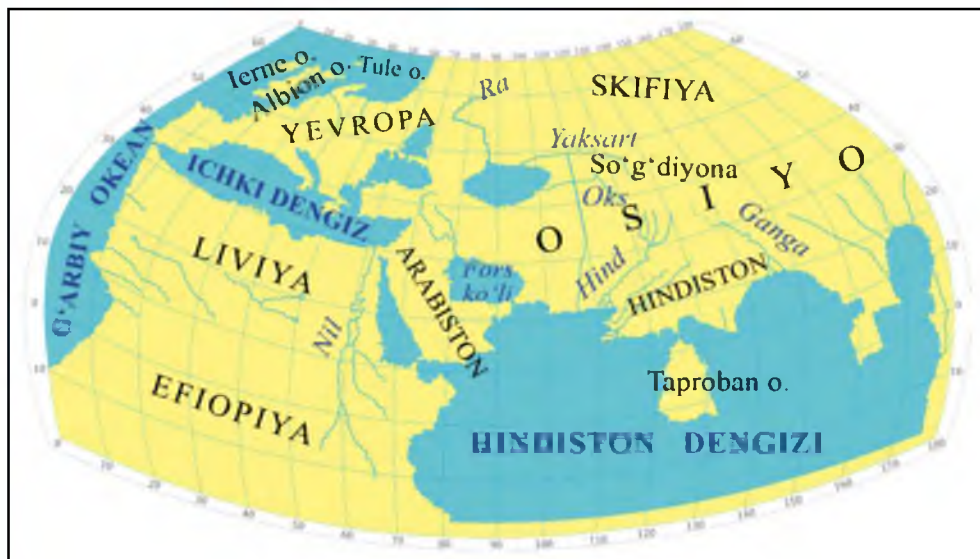
Inson hayoti tabiat bilan bog'liq bo'lgani uchun kishilar qadim zamonlardan o'zlari yashaydigan joy tabiatini yaxshi bilishga harakat qilishgan. Keyinchalik qayiqlar, yelkanli kemalar yasab, dengizlarda suzishgan, yangi yerlarni kashf qilganlar. Borgan joylari tabiatini, odamlarning yashash tarzini tasvirlab yozishgan. O'zlari yashaydigan joyning hamda borgan yerlarining eng sodda xaritalarini chizishgan. Shu yo'l bilan geografik ma'lumotlar to'plana borgan. Savdo aloqalarining o'sishi, harbiy yurishlar, uzoq o'lkalarga sayohatlar Yer haqidagi bilimlarning ko'payishiga yordam bergan.

Miloddan avvalgi 3-asrda qadimgi yunon olimi Eratosfen Yerning kattaligini ancha aniq hisoblagan. U dunyoning dastlabki xaritalaridan birini tuzgan. Uning xaritasida Janubiy Yevropa, Shimoliy Afrika va Osiyoning g'arbiy qismlari tasvirlangan (1-rasm). Bu xaritaga nisbatan ancha mukammalroq xaritani milodiy 2-asrda Ptolemey tuzgan (2-rasm). Unda Yevropa va Osiyoning katta qismi hamda Afrikaning shimoli tasvirlangan.

Bizning bobokalon olimlarimizdan Muhammad al-Xorazmiy,

1-rasm. Miloddan avvalgi 3-asrda Eratosfen tuzgan dunyo xaritasi.

2-rasm. Milodiy 2-asrda Ptolemey tuzgan dunyo xaritasi.

Abu Rayhon Beruniy, Nosir Xisrav, Mahmud Koshg'ariylar ham geografiyaning rivojiga katta hissa qo'shishgan va dunyo xaritalarini tuzishgan (3-rasm). Muhammad al-Xorazmiy (783–850-yy) «Surat ul-Arz» – «Yerning tasviri» nomli kitobini yozgan. 973–1048-yillarda yashab o'tgan Abu Rayhon Beruniy Yerning o'sha vaqtdagi eng mukammal modeli – Shimoliy yarimshar globusini yasagan va asarlarida Yer sharining narigi tomonida ham quruqlik borligi haqida yozib qoldirgan, dunyo xaritasini tuzgan (4-rasm). Mahmud Koshg'ariy (milodiy 11-asr) «Devonu lug'otit turk» asarida ko'plab geografik joy nomlari va terminlarga izoh yozgan, dunyo xaritasini ishlagan.

O'rta osiyolik Nosir Xisrav (1004–1088-yy.) Janubi-g'arbiy Osiyo va Shimoli-sharqiy Afrikaga sayohat qilib, juda ko'p geografik ma'lumotlar to'plagan. Yetti yil davom etgan ikkita sayohatida 15 ming kilometr (km)dan ortiq yo'lni bosib o'tgan (10-bet 5-rasm).

Zahiriddin Muhammad Bobur (1483–1530-yy.) «Boburnoma» kitobida Farg'ona vodiysi, Afg'oniston, Hindiston tabiati, joy nomlari haqida ko'plab muhim ma'lumotlar yozib qoldirgan.

Materiklar va okeanlarning kashf etilishida jasur dengizchi hamda sayyohlarning xizmatlari juda katta bo'lgan.

3-rasm. M. Xorazmiyning O'rtasiyo va unga yondosh yerlar xaritasi.

1492-yilda X.Kolumb boshchiligidagi ekspeditsiya Hindistonga dengiz orqali yo'l topish maqsadida Ispaniyadan g'arbga tomon kemada suzib ketadi. U Atlantika okeanini kesib o'tib, Amerika qirg'oqlariga yetib bordi. 4 marta uyushtirgan sayohati davomida u Amerika qit'asini kashf qiladi. Yangi qit'aga 1499–1504-yillarda Janubiy Amerikaning shimoliy qismini o'rgangan Amerigo Vespuchchi nomi berilgan. Portugaliyalik Vasko da Gama 1498-yilda kemalarda Afrikani aylanib, Hindistonga bordi.

1519–1522-yillarda Fernan Magellan boshchiligidagi ispanlar ekspeditsiyasi kemalarda dunyoni g'arbdan sharqqa aylanib chiqdi. Tinch okeanni kesib o'tdi. Natijada Yerning sharsimonligi isbotlandi, Yer yuzining katta qismini suv qoplab yotishi aniqlandi.

1820-yilning yanvarida rus dengizchi sayyohlari F.Bellinsgauzen va M.Lazarev eng uzoqda joylashgan, muzlar bilan qoplanib yotgan Antarktida materigini kashf etishdi.

Hozirgi vaqtga kelib, Yer yuzida aniqlanmagan, xaritaga tushirilmagan joy qolmagan. Biroq

dunyo xaritasi.

– Mashhur sayyoh va olim Nosir Xisravning «Safarnoma» asarida ko'plab qiziqarli ma'lumotlar uchraydi.

5-rasm. Nosir Xisrav sayohati.

Yer yuzi tabiatining barcha xususiyatlarini, ayrim tabiiy hodisalarni, ularning sabab va oqibatlarini olimlar yetarlicha tushuntirib berganlari yo'q. Shuning uchun geograf olimlar Yer yuzasini, uning tabiatini yanada mukammal o'rganishni davom ettirishmoqda. Geograflarning tadqiqotlari natijalaridan xo'jalikning turli sohalarida keng foydalaniladi.

Hozirgi vaqtda geograflar o'zlarining tadqiqotlarida hisoblash texnikasidan, kompyuterlardan, kosmik suratlardan foydalanishmoqda. Endilikda Yer yuzasidagi har bir nuqtaning aniq geografik o'rnini Yerning sun'iy yo'ldoshlari yordamida bilib olish mumkin.

Tayanch so'z va tushunchalar

Globus
Tabiat
Ekspeditsiya

Xarita
Tadqiqot
Materik

Kashfiyot
Sun'iy yo'ldosh
Qit'a

1. Eratosfen va Ptolemeyning geografiya fani rivojiga qo'shgan hissalarini haqida nimalarni bilasiz?
2. Beruniy Shimoliy yarimshar globusini yasaganidan keyin qanday muhim xulosaga kelgan?
3. Hozirgi zamon geograflari nimalarni o'rganishadi?

vab-saytimiz: Zokirjon.com

Zokirjon.com vab-sayti orqali o'zingiz uchun kerakli ma'lumotlarni yuklab oling.

Zokirjon Admin bilan

90-530-68-66, 91-397-77-37 nomerga telegram orqali bog'lanishingiz yoki nza456, nza445 izlab telegramdan yozishingiz so'raladi.

Telegramda murojaatingizga o'z vaqtida javob beriladi.

5-sinf geografiya darsligini to'liq holda olish uchun telegramdan yozing.

Telegram kanalimiz:

@Maktablar_uchun_hujjatlar

To'lov uchun: HUMO 9860230104973329

Plastik egasi Nabiyev Zokirjon

DIQQAT!!!

Sizga bu **OMONAT** qilib beriladi.
To'liq holda olganingizdan so'ng:
Faqat o'zingiz uchun foydalaning.
Hech kimga bermang hattoki eng yaqin insoningizga ham.
Internet orqali vab-saytlarga joylamang.

Kanal va gruppalariga tarqatmang.

OMONATGA

HIYONAT QILMANG.

Bizni hizmatdan foydalanib qulay imkoniyatga ega bo'ling!

Bizda maktablar uchun quydagi hujjatlar mavjud

- 1. 1-11-Sinflar uchun sinf soati ish reja va konspektlari**
- 2. 1-11-Sinflar uchun barcha fanlardan to'garak hujjatlari**
- 3. Sinf rahbar hujjatlari**
- 4. Metodbirlashma hujjatlari**
- 5. Ustama hujjatlari**
- 6. 1-11-Sinflar uchun barcha fanlardan konspektlar**
- 7. 1-11-Sinflar uchun Ish rejalar (Taqvim mavzu rejalar)**
- 8. Darsliklarning elektron varianti**
- 9. Maktab ish hujjatlari**
- 10. Direktor ish hujjatlari**
- 11. MMIBDO' ish hujjatlari**
- 12. O'IBDO' ish hujjatlari**
- 13. Psixolog hujjatlari**
- 14. Xotin-qizlar qo'mitasi ish hujjatlari**
- 15. Kutubxona mudirasi ish hujjatlari**
- 16. Besh tashabbus hujjatlari**
- 17. Ochiq dars ishlanmalar, taqdimotlar, slaydlar**